

Verschenen in: W.M.H. Hupperetz, e.a. (red.), *Middeleeuwse kastelen in Limburg. Verschijningsvormen van het kasteel, zijn adellijke bewoners en hun personeel*, Venlo 1996, 161-174.

Rituelen en ceremoniën rondom geboorte, huwelijk en overlijden in adellijke kring

Wim Hupperetz en Els Kloek

Inleiding

Geboorte, huwelijk en overlijden markeren de levensloop van mensen. Deze gebeurtenissen worden in elke periode, door iedere gemeenschap of sociale groep voorzien van eigen overgangsrituelen, de zogenaamde 'rites de passage'. Deze gewoonten en gebruiken benadrukten de gebeurtenis op zich en bevestigden de sociale verschillen binnen een gemeenschap.

Doopfeesten, bruiloftsfeesten en begrafenisceremonies kenmerkten zich in de late middeleeuwen door een sterke regelgeving die verschilde per sociale groep en regio. De essentie van een ritueel was dat bepaalde handelingen op gezette tijden, bijvoorbeeld bij geboorte, huwelijk en overlijden, werden herhaald volgens een traditie.

Die regelgeving verschilde per sociale groep. In steden stonden boetes op grootschalige maaltijden ter gelegenheid van doop, bruiloft of overlijden. Het stadsbestuur was bevreesd voor de financiële nasleep die voor een hele gemeenschap gevolgen kon hebben. Van het platteland kennen we dergelijke beperkende maatregelen vrijwel niet; dat betekent niet dat ze er niet waren want de bronnen zijn schaars.

De adel verdeelde haar tijd vaak tussen stad en platteland. Het grootgrondbezit was nog steeds de basis van hun rijkdom en macht maar er is ook een duidelijke trek naar de stad merkbaar. Adellijke doopfeesten, bruiloften en begrafenissen vonden dan ook vaak plaats in de stad. Belangrijke families hadden soms een familiegraf in een stad en bij zeer grote feesten moest men vanwege organisatorische redenen (bijvoorbeeld de huisvesting van gasten) uitwijken naar een stad. Dit laatste gold waarschijnlijk alleen voor de hogere adel. De lagere adel hield haar ceremonies vlak bij huis.

De rituelen rondom geboorte, huwelijk en overlijden in adellijke kring worden beschreven aan de hand van een Gelderse doopplechtigheid in 1419, een Gulikse bruiloft in 1585 en een begrafenis in St. Geertruid in 1557.

Voor de adel waren deze plechtigheden vooral gelegenheden waarbij de oude en nieuwe verhoudingen werden bevestigd. Machtsverhoudingen liggen en lagen gevoelig en de plechtigheden kenden dan ook een gedegen voorbereiding veelal volgens een vaststaand protocol. Een bruiloft kon men ruim vantevoren plannen en kon uitgroeien tot een waar volksfeest die een hele stad gedurende dagen in zijn greep hield. Doopfeesten en begrafenissen kenden doorgaans een korte voorbereidingstijd en duurden korter.

Het onderzoek kenmerkte zich door het sprokkelen van verspreide notities. Daarbij werden bronnen gebruikt uit zuidoost-Nederland en het aangrenzende Duitse Rijnland, een gebied dat kan worden gezien als een grote cultuur-regio, uiteraard met zijn eigen locale

kenmerken.

Zwangerschap

Zwangerschap, bevalling en doopfeest waren in de late middeleeuwen een vrouwenzaak met de moeder Gods, Maria, als beschermvrouwe.

De kerkelijke moraal zag vruchtbaarheid binnen het huwelijk als een hoge deugd. In adellijke kringen waren mannelijke nakomelingen belangrijk voor de continuïteit binnen de familie.

Behalve deze meer rationele overwegingen zal de zwangerschap ook emotionele betrokkenheid hebben te weeg gebracht. Naar deze emoties kunnen we slechts gissen. Zwangerschap werd waarschijnlijk collectief beleefd door een beperkte kring vrouwen. Soms kunnen we iets van deze emoties teruglezen. Zoals in een brief van de hertogin van Gelre, Maria van Harcourt, aan haar nicht Maria van Bourgondië, de hertogin van Kleef. Ze feliciteert Maria van Harcourt omdat ze in verwachting is. Samen met haar brief stuurde schonk ze haar 'eynen zedigen marter die te maele tijtverdrieflic is '.

Brief in tussenblok opnemen!

Brief van de hertogin van Gelre (Maria van Harcourt) aan de hertogin van Kleef (Maria van Bourgondie): gelukwensen met zwangerschap, vóór 1423. Hauptstaatsarchiv Düsseldorf, Bestand Kleef, Mark, Akten 70, blad 3.

Unse lieflike gruet van gronde onss herten mit alre gonsten vurscreven. Lieve gemynde nychte, ons verlangt van herten zeer na goider meren van u te vernemen, ind voele te meir omme des wille dat wij vernomen hebben, dat gi mit den vrouweliken bande gebonden sijdt ende mit vruchten bevangen dair ons van allen onsen herten zeer lieff toe is.

Ende begheren van u mit rechter liefden dat gi ons bi onsen bade brenger dis briefs wilt doin scrijven woe dat et uwer liefden en hant geet, ende woe gi te vreden sijdt, want ons uwe waelvaert ende vrede eyns grote genuechde is. Ende of uwe liefde yet begheert van onsen staet ende waelvaert te weten so sijn wij gotdanck gesont van lijve ende redeliken te vreden na alre gelegenheit als uwe liefde wael merken mach dat wij bidden onsen lieven heren Got te versyen na sijner gotliker genaden, ende bidden uwer liefden lieve nycht des geliex te doin ende dat gi u nyet te zeer mishalden en wilt des ongevals dat onse mage ende vriende in Franckrijc gehadt hebben ende wilt u te bat halden ende vredigen omme der vrucht wille die gi draight, ende bidden u of gi enige goide meren uyt Franckrijc verniempt dat gi ons dat altijt aver wilt doin scrijven. Voert lieve gemynde nycht so senden wij uwerliefden eynen zedigen marter die te maele tijtverdrieflic is dair mit dat gi betijden die tijt soilt verdrijven ende begeren van u dat gi dat wilt vur guit nemen, ende konden wij enige saken u te lieve gedoin dat wolden wij altijt gherne doin omme uwer liefden wille die die almechtige got altois gesparen muet in gesonden zeligen leven. Gegeven tot Grave up Sente Barbara Avent.

Hertoginne van Gulick ende van Gelre

inde grevinne van Zutphen

[Commentaar van Gerard Nijsten: de datum is wrsch. 1419, want in de brief verwijst Maria vermoedelijk naar de moord op Jan zonder Vrees in dat jaar. De brief is gericht aan Maria van Bourgondie, de zus van Jan zonder Vrees. Ook Maria van Harcourt was verwant aan de dynastie van Bourgondie.]

Geboorte

De geboorte van een kind was in de late middeleeuwen omgeven door een aantal rituelen en gebruiken. De feestelijkheden rondom de geboorte en doop kunnen niet los worden gezien van het risico's die moeder en kind liepen om tijdens of kort na de bevalling te overlijden. Er was een hoog percentage zuigelingensterfte.

Tijdens de bevalling werd de aanstaande moeder bijgestaan door een vroedvrouw. Om de bevalling beter te laten verlopen verscheen er in de loop van de vijftiende eeuw een handboek voor vroedvrouwen (*Liber Trotula*). Op het platteland en in de steden werd dit vanoudsher gerekend tot de burenhulp. Het is onbekend in hoeverre deze vrouwen beroepsmatig bezig waren. In de adellijke kringen waren ook geneesheren actief. In hoeverre deze konden binnendringen in de vrouwenwereld van de bevalling is onduidelijk.

Tijdens de eerste levensjaren speelde de voedster of amme een belangrijke rol. Zij zoogden de baby en waren nauw betrokken bij de opvoeding. De voedster van Adolf, de latere hertog van Gelre, had op grond van haar verdiensten recht op een jaarlijkse uitkering in graan.⁽¹⁾

Doopfeesten en doopgeschenken

De doopplechtigheid werd zo snel mogelijk na de geboorte gehouden omdat men het risico van zuigelingensterfte kende. Men was ervan overtuigd dat de zielen van ongedoopte overleden zuigelingen nooit rust zouden vinden. In zestiende eeuwse vroedvrouwvoorschriften vinden we dan ook de strikte bepaling dat de pasgeborene binnen acht dagen moeten worden gedoopt. Liep een pasgeborene het gevaar te overlijden dan kon ook de vroedvrouw de doop uitvoeren.

Het was gebruik om tijdens doopfeesten de zogenaamde pillengaven te overhandigen. *Pil* betekent petekind, hetgeen duidelijk maakt dat de geschenken van de meter en peter afkomstig zullen zijn. De peetouders waren meestal (aangetrouwde) familie maar soms vond een hoveling of vertrouweling een adellijk heer bereid om als peetoom op te treden.⁽²⁾

Deze pillengaven staan soms vermeld in boedellijsten. In 1565, na het overlijden van Diederik van der Lippe genaamd Hoen, heer van Grubbenvorst, Afferden en Bleyenbeek, werden de goederen in kasteel Bleyenbeek geïnventariseerd.

De drie dochters kregen ieder een deel van het zilverwerk.⁽³⁾ Alijt, de oudste dochter kreeg het zilverwerk dat 'op oir doip' geschonken was: drie zilveren koppen met vergulde rand en een deksel en een zilveren kop zonder deksel.

Op de deksel was telkens het wapen van de schenkers afgebeeld: ridder Johan van Wittenhorst, een leden van de familie Hoen, Merode en de gravin van Doddendaal. De schenkers bevestigen hun familie-betrekking of vriendschappelijke betrekking. Johan van Wittenhorst was waarschijnlijk geen familie maar behoorde tot de belangrijkste edelen in het Overkwartier van Gelre. Hij tekende met Dirk van der Lippe als enige uit de regio het verdrag van Venlo op 12 september 1543.

In de boedel komen nog meer zilverwerk, een noot met zilverbeslag en vijf bekers, voor met de wapens van andere families. Mogelijk zijn dit eveneens geschenken ter gelegenheid van doop of huwelijk maar het kunnen ook erfstukken betreffen. Dit geldt ook voor een lijst van zilverwerk van kasteel Borgharen opgemaakt op 16 april 1571. (4) Het gaat hier om bekers, schalen lampetkannen, zoutvaten en lepels voorzien van wapens van familie en 'frunden'.

Zilveren servies als geschenk was kostbaar en in de familie van Bairle kregen de dopelingen klinkende munt. In het familieboek van de familie Van Bairle staan onder andere de geboortedatum van de kinderen, de namen van de schenkers en hun geschenken genoteerd. (5)

De naamgeving is in dit familieboek duidelijk te volgen. De oudste zoon Peter wordt genoemd naar de grootvader van vaderszijde. De oudste dochter Christina, naar de grootmoeder van vaderszijde, de volgende dochter Anna, krijgt de naam van de zus van de grootvader van vaderszijde. Zoon Willem kan zijn genoemd naar zowel de broer van de vader als de moeder. Het is opvallend dat er geen kinderen zijn genoemd naar de grootouders van moederszijde.

Telkens waren er drie personen, grootouders, ooms, tantes, zwagers en neven, die geldstukken schonken. Waarschijnlijk vormen deze drie ook de peetouders van het kind alhoewel dit niet duidelijk zo genoemd wordt.

Door het doen van schenkingen bekrachtigde men de band met de familie; er ontstond hierdoor een soort spirituele verwantschap. (6) Het vastleggen van deze schenkingen in een familieboek geeft aan dat men grote waarde hechtte aan deze verwantschapsbanden. Mogelijk was dit schriftelijk vastleggen een soort tegenhanger van het vastleggen in een zilveren doopbeker met familiewapen, zoals dat in de hogere adel gebruikelijk was.

Het doopfeest aan het Gelderse hof in 1419.

De kinderen uit de adellijke geslachten stonden binnen een dynastieke traditie en het doopfeest had dan ook een dynastieke lading. In het doopfeest werden verwantschap, vriendschap en afhankelijk bevestigd middels pillegaven en feestmaaltijden. Deze doopfeesten vergden een langere voorbereidingstijd zodat ersoms wel vijf weken tussen de geboorte en de doopplechtigheid zat.

Van een dergelijk vijftiende eeuws doopfeest van een pasgeboren telg van het Gelderse hof is het protocol bewaard gebleven.

De doopplechtigheid vond plaats op zondagmiddag in de vastentijd en werd uitgevoerd door de aartsbisschop van Keulen. Er werd van tevoren vastgelegd waar de gasten zouden logeren. De belangrijkste gasten waren de hertog van Berg en de hertogin van Gelre, Catharina van Kleef met haar gevolg.

Voordat men naar de kerk ging, werd er *op den huys* een maaltijd genuttigd waarvoor brood, verse zeevis (vastentijd), bier en wijn waren ingekocht.

Vervolgens werd de dopeling in een stoet, begeleid door vijftig of zestig fakkeldragers, naar de kerk gebracht. De peetoom, heer Otto van der Leck, droeg het kind naar de kerk. Vervolgens werden er cruet (specerijen) en zoete wijn voor een onbekende handeling gebruikt. Daarna werden de vrouwen uit het adellijk gevolg gevraagd aan te sluiten en droegen de mannen de fakkels.

In het protocol worden de vrouwen genoemd die bij de plechtigheid aanwezig waren. Het gezelschap bestond uit minimaal twintig vrouwen, waarvan er zes behoorden tot families die al generaties lang aan het hof van Gelre ambten bekleedden. Deze lijst, die werd aangevoerd door de Catharina van Kleef met *oer vrouwen ind jofferen*, geeft de volgorde en rangorde van de doopstoet aan.

Nadat het kind gedoopt was, gingen de mannen naar een herberg. De vrouwen zullen zich eveneens hebben teruggetrokken. Mogelijk was daarbij ook gelegenheid voor felicitaties en het overhandigen van geschenken.

Huwelijk en bruiloft

De huwelijksluiting kon tot het concilie van Trente (1545-1563) ook buiten de kerk om plaats vinden. In de huwelijksakten is vanaf 1450 een toenemende invloed van de kerk te bespeuren. Dit blijkt uit de aanwezigheid van priesters bij opmaken van de akte en de kerkelijke aanhef (in den naem gods aemen). Adellijke huwelijken werden dan ook kerkelijk ingezegend. Toch was het huwelijksceremonieel maar een klein onderdeel van het bruiloftsfeest dat bij prestigieuze trouwerijen dagen kon duren.

Een bruiloftsfeest had als voordeel dat er een lange voorbereiding mogelijk was. Enerzijds moesten er twee partijen gekoppeld worden. Dat betekende dat er onderhandeld moest worden over de bruidsschat en de bijdrage van de bruidegom, de morgengave. De bruidsschat maakt na het huwelijk deel uit van het bezit van de familie van de echtgenoot. Hoe hoger de stand hoe groter de politieke lading van een huwelijk was, zeker als er een stamhouder of een leengoed in het geding was. Vanwege die laatste reden moest soms toestemming worden gevraagd aan de landsheer.

De opstelling van de voorwaarden van het huwelijk was vooral een zaak van de familie. Er moest dan vooral onderhandeld worden over de huwelijksmedegaven. Adellijke vrouwen kregen zowel onroerende goederen als geld. Men had echter een voorkeur voor geld omdat daardoor het landbezit intact bleef.

Anderzijds nam de organisatie van een bruiloft veel tijd in beslag. Het verloop van een bruiloft werd beschreven in een protocol. Elke bruiloft, groot of klein paste dus in een traditie van voorgeschreven regels.

Gegevens over bruiloftsfeesten zijn schaars terwijl er toch zoveel werden gehouden. In rekeningen komen we slechts zelden verwijzingen tegen.

In de rekeningen van het Gelderse hof kunnen we de voorbereidingen voor het bezoek aan een bruiloft volgen. Niet alleen de hertog en hertogin lieten kostbare kleren maken, maar ook het gevolg van de hertog werd in nieuwe kleren gestoken. Voor het toernooi dat de

hertog in 1390 in Kreuznach bezocht liet hij onder andere een lange kapmantel bekleed met struisvogelveren en een wambuis bestikt met parels en goud, vervaardigen.⁽⁷⁾

Onder de lagere adel waren de bruiloften minder kostbaar en uitgebreid. Reiner Scheffart de Merode trouwde in 1502 met Katharina van Vlodrop. In de rentmeesterrekening van kasteel Borharen komen we hierover enkele rekeningposten tegen. Reiner liet nieuwe kleren maken van rood Engels laken en damast en bestelde in Aken eyn nuw harnas, eyn silveren degen, eyn swart berret mit plumagie ende eynen golden vingerrinck. Na de bruiloft verbleven de jonggetrouwden met vier jonkers gedurende veertien dagen in Maastricht.⁽⁸⁾

Van de niet-adellijke bewoners van een kasteel komen we vrijwel nooit gegevens tegen over bruiloften. Heel spaarzaam worden deze genoemd zoals op kasteel Blitterswijk. Hier werd op 18 augustus 1586 een koe geslacht *und am meisten theil verthan op der bruijloff*.⁽⁹⁾ Mogelijk was het een bruiloft van een personeelslid van het kasteel die door de heer van Blitterswijk rundvlees voor het huwelijksmaal kreeg aangeboden. Het kwam vaker voor dat een heer zijn vrijgevigheid toonde door schenkingen in de vorm van een ring, voedsel of kleding.⁽¹⁰⁾

De bruiloft van hertog Johan Willem van Gulik met markgravin Jacobe van Baden in 1585 in Düsseldorf.⁽¹¹⁾

Het huwelijk tussen Johan Willem van Kleef en Jacobe van Baden is een goed voorbeeld van een gearrangeerd huwelijk met een zware politieke lading. Het was bedoeld om twee invloedrijke families te koppelen. De paus moest dan ook zijn goedkeuring verlenen aan een dergelijk huwelijk, dat consequenties had voor de verhoudingen in de Europese vorstengemeenschap.

De voorbereiding van de bruiloft begint in het najaar van 1584. Op 22 september 1584 werden de eerste uitnodigingen verstuurd voor de feestelijkheden die op 20 januari zouden plaatsvinden. Men stuurt daarbij uitnodigingen naar hoge edelen die hun verwanten en vrienden mogen uitnodigen. De huwelijksdatum wordt nog twee keer verschoven en in december gaan de definitieve uitnodigingen de deur uit voor het bruiloftsfeest dat zal beginnen op 16 juni en zal duren tot 23 juni.

! De organisatie van het hele feest berust bij vier vertrouwelingen van hertog Willem van Gulik. Een van de organisatoren was de stalmeester van de hertog van Gulik, **Johan van Ossenbroich** die later nog korte tijd heer van Blitterswijk was.⁽¹²⁾ De organisatoren gebruikten het protocol van bruiloften van de zussen van Johan Willem die in 1574 en 1579 plaats vonden. De toernooi-voorschriften werden ontleendaan de Neuburger bruiloft van 1574.

De hofkleermakers krijgen de opdracht om kleding te maken voor de hofbedienden, de edelknapen, de trompetters, de adellijke officieren en uiteraard voor de bruidegom, die elke dag andere kleding droeg en dus acht verschillende uitdossingen nodig had.

Ondertussen ontstaan de eerste problemen. De voorbereidingen voor de feestmaaltijden worden bemoeilijkt doordat het feest nu in de zomer plaats vindt en men problemen krijgt om het eten goed te houden. Verder werd een schip met proviand en zout in Arnhem in beslag genomen. Men besluit om kloosters in de omgeving aan te schrijven.

Het onderbrengen van de 1500 gasten en 1500 paarden gaf eveneens grote problemen. Veel ruimten moesten geschikt worden gemaakt met linnengoed, slaaplakens, servetten, zilveren servies, meubilair, wandtapijten en kachels ('windovens'). Voor het toernooi werden houten zwaarden, lansen en zadels gekocht. Een aantal gasten nam keukenpersoneel mee dat kon meehelpen bij de voorbereidingen van de feestmaaltijden.

De eerste dag werd de tocht naar de kapel gemaakt waar het huwelijk werd voltrokken. Dit werd gevolgd door een feestelijk banket waarbij culinaire kunstwerken, opgebouwd uit vruchten, suiker en was, te bezichtigen waren.

De tweede dag was de dag van de morgengave, waarbij sieraden en servies voorzien van familiewapens werd geschonken. Tevens was er gelegenheid om de bruiloftsgoederen die de bruid inbracht te bezichtigen. Na een avondlijk feestmaal en een nachtelijk vuurwerk maakte men zich op voor het ringsteken op de derde dag die eveneens werd afgesloten met vuurwerkspektakel 'de daden van Hercules' op de Rijn. De vierde en vijfde dag werd doorgebracht met eten en een paardenwedstrijd. De zesde dag werd begonnen met het bekendmaken van de voorwaarden waaraan de deelnemers aan het afsluitende toernooien aan moesten voldoen. Koopmannen en wisselaars werden uitgesloten.

Op de voorlaatste dag vochten van twee tot zeven acht ridders om de eer van de overwinning. Deze dag werd wederom afgesloten met vuurwerk op de Rijn: 'de strijd van de draak met de walvis'.

Op de laatste dag was er op de markt een voet-toernooi. 's Nachts vond er een feestmaal plaats met violisten, harpisten, citerspellers, luitspelers, vermomde acteurs. Het was een thema-feest waarbij men in kleding en uiterlijk diende te verwijzen naar de twaalf deugden en de 'antieke' tijd.

De volgende dag kregen de belangrijkste gasten nog geschenken mee naar huis. In totaal ging het om 30 drinkserviezen, twee dubbelserviezen, drie bekers en een zilveren dolk. Op 12 juli werd over de uiteindelijke huwelijksverdragen onderhandeld waarbij de definitieve hoogte van de bruidschat werd vastgesteld.

Sterven en begraven

De dood was in de late middeleeuwen een vast onderdeel van het openbare leven. De pestepidemiën hadden in de veertiende en vijftiende eeuw hun sporen nagelaten en de doodsbeleving sterk beïnvloed.

De dood was een openbaar en vertrouwd onderdeel van het dagelijks leven. Het lichaam lag opgebaard en de dodenwake werd verzorgd door de nabestaanden.

Het sterfbed, de dodenwake, de begrafenis en de herdenkingsdiensten waren

net zoals de eerder genoemde doop- en huwelijksplechtigheden sterk geritualiseerd. De kerkelijke rituelen moesten ontlastend werken en angst en verdriet kanaliseren. Men diende Gods wil te accepteren.

Bij de beschrijving van de laat-middeleeuwse gebruiken rond sterven en begraven is het moeilijk de symbolische betekenis van deze handelingen en gebruiken te doorgronden. De beleving van de dood valt dan ook niet te reconstrueren.

De adellijke begrafenis kende bovendien een sterk status-element. Dat kwam tot uitdrukking in de rouwstoet, in het baarkleed, voedseluitdelingen en in het aantal priesters dat aanwezig was. Vaak werden op verschillende plaatsen tegelijk herdenkingsdiensten gehouden.

In een ordonnantie *des begenckenissen myns lieven heeren her Diederichs van Palant* krijgen we hiervan een indruk.⁽¹³⁾ Dirk van Pallandt woonde in het kasteel van Valkenburg en was drossaard van het Land van Valkenburg, heer van Wittem, raad- en kamerheer van de hertog van Bourgondië en geheimraad van de hertog van Gulik.⁽¹⁴⁾ Zijn overlijden in 1481 werd op grootse wijze herdacht.⁽¹⁵⁾ De ceremonies vonden plaats in Aken, Valkenburg, Wittem en Kintzweiler. De grootste en duurste ceremonie vond plaats in Aken waar maar liefst 150 Minderbroeders⁽¹⁶⁾ bij aanwezig waren.

Kosten begrafenisceremonie in Aken :

presentiegeld 150 Minderbroeders 25 gulden

presentiegeld 50 kloosterorden 25 gulden

kaarsen (verlichting) 50 gulden

voedseluitdeling aan armen 60 gulden

gelduitdeling aan armen 50 gulden

toortsdrages, broodbakkers etc. 20 gulden

totaal 230 gulden

Na afloop van de herdenkingsmissen werd aan de plaatselijke bevolking in Aken (200 personen), Valkenburg (1500 personen), Wittem (800 personen) en Kintzweiler (800 personen) brood, haring en geld uitgedeeld.

De begrafenis en de maaltijden na afloop van de begrafenisceremonie staan niet beschreven maar komen bij de begrafenis van Hendrik en Maria van Holzit uitgebreid aan de orde.

De begrafenis van Hendrik van Holzet en Maria van Eynatten in 1557.

Laten we beginnen bij het einde. Het was een hele kunst om te sterven volgens het boekje, in dit geval de zogenaamde sterfboekjes waarin de regels van het sterven stonden. Een kloosterbroeder Asca had de jonker en joffer *in hunder krenckden* bijgestaan. Mogelijk hanteerde deze priester de vragenlijst zoals die in de sterfboekjes, de artes moriendi werden aanbevolen. Deze 'artes moriendi' waren in de vijftiende en zestiende eeuw zeer populair en zijn ontstaan uit een deel van het catechetische tractaat *Opusculum tripartitum* van Jean Gerson (1363-1429). Voor de ongeletterden was er een kortere versie met elf

houtsneden.

De inhoud van de 'artes moriendi' wezen op het belang van de goede dood, de vijf duivelse verzoeken, de vragen die een geestelijke moest stellen en de exempelen met gebeden. De ideale dood was een verwachte dood; de plotselinge dood werd verfoeid omdat deze zonder rituelen moest worden ondergaan.

Dat de sterfboekjes ook daadwerkelijk door de geestelijkheid gehanteerd werden blijkt uit een brief van de Luikse bisschop Erard (1522-1538) aan zijn geestelijken die ze daarin aanbeveelt. Uiteraard dienden de priesters de inhoud van deze sterfboekjes via preken te verspreiden. Oorspronkelijk waren deze bedoeld om te worden voorgelezen op het sterfbed. De stervende kon zich dan teweer stellen tegen de duivelse verzoeken door te bidden en te biechten. Wijwater diende om de duivel (*den viant*) te verjagen. Was de doodsstrijd gestreden dan werd het sacrament der zieken, het heilig oliesel, toegediend: de oogleden, oren, neus, mond, lippen en voeten werden gezalfd als teken van vergeving van de zonden. Middels gebeden werd de ziel van de overledene aanbevolen bij God.

De dokter uit Aken, kon dus niet voorkomen dat het onzekere 'ure des doots' definitief werd voor zowel Marie van Eynatten als voor haar man Hendrik van Holzit. Een zuster *had* hen gedurende vijf dagen *in hunnen lesten bygestanden*. Deze laatste kreeg, waarschijnlijk op het sterfbed van Hendrik *eyn frisch himde eyn root himdtroxken, twee servetten en eyn slaepmutz* en van Marie een eenvoudig *nuwe himde*. Er werd nog *siroop* gehaald maar op 4 en 5 oktober 1557, overleden de echtelieden Marie en Hendrik van Holzit op het huis Libeek nabij St. Geertruid, in zuid-Limburg.

Na hun beider overlijden begonnen meteen de voorbereidingen voor de begrafenisplechtigheden. Voor Hendrik en Marie van Holzit werden aparte begrafenismissen gehouden hetgeen waarschijnlijk ook gold voor de viering van de bekenkenissen.

Gedurende die voorbereidingen lagen de lichamen opgebaard. Getrouwde vrouwen werden vaak opgebaard in het nachthemd dat ze droegen tijdens de eerste huwelijksnacht. ⁽¹⁷⁾ Verder stond er nog een mandje met suiker in de rouwkamer, die mogelijk was behangen met zwarte kleden.

De lichamen lagen op de baar voorzien van een doodskleed (pelle). De kwaliteit en versiering van het baarkleed drukte de status van de overledene uit. Opvallend is dat de familie Van Holzit koos voor eenvoudig zwart. De pelle van Maria van Holzit was zelfs een hergebruikt stuk laken. De overledenen werden in houten doodskisten begraven. ⁽¹⁸⁾

De begrafenis vond meestal korte tijd na het overlijden plaats. Bij belangrijke personen kon deze uitgesteld worden vanwege de voorbereidingen die men moest treffen. In 1557 werden de begrafenismissen reeds drie dagen na het overlijden gehouden op donderdag 7 en vrijdag 8 oktober. ⁽¹⁹⁾

Volgens de rekening werden begrafenismissen bezocht door veertien priesters uit de directe omgeving (Maastricht, Moelingen en St. Geertruid); na afloop werd dronken de priesters bier (gemiddeld 3,4 l per persoon) op kosten van de familie. Verder werd een groep van 30 edelen, grotendeels familie, schepenen van Bruest en 33 geestelijken uitgenodigd, die tevens de maaltijd daaropvolgend genoten.

De organisatie van de begrafenis, het versturen van uitnodigingen en het voorbereidingen

voor de maaltijd moest allemaal binnen enkele dagen worden geregeld. De maaltijden van de herdenkingsdiensten werden bereid door de kok van de Landcommandeur, meester Thys, die werd geholpen door de kookmaagd van de heer van Eynatten.

De rouwstoet tijdens de begrafenis werd gevormd door de gasten en de armen. Er werden vier toortsen megedragen en bij de baar stonden nog een vier kaarsen. Vaak werd in het testament aangegeven hoeveel memoriemissen men waar wilde laten houden. Het was gebruikelijk dat men herdenkingsdiensten hield zeven dagen (*zevende*), dertig dagen (*dertichste*) en een jaar (jaargetijde) na het overlijden. Het zevende was een lijkdienst die waarschijnlijk bij een lege baar werd gehouden om dat deze vaak nog zes weken in de kerk bleef staan. ⁽²⁰⁾

De herdenkingsdiensten werden gevolgd door maaltijden. Voor de maaltijd na de dertig dagenmis zijn geen inkopen genoteerd. Wel staat er een indrukwekkende lijst van t'gene die goede vrunde teghen t'begenckenis mijns lieven Jonckers ende Joffers zeliger gesant hebben. Vrijwel alle adellijke gasten lieten van tevoren wild en gevogelte brengen door bodes. Verder was lijkt het hoe hoger de status, des te rijker waren de schenkingen: *Item myn joncker, statthelder zu Limborch twee echterste reebult, eynen pau ende twe paer velthoender.* ⁽²¹⁾

Tussenblok met rekeningpost van geschenken van 'frunden'

Na de begrafenis werd aan achttien mannen en vrouwen werd een geldbedrag tussen de anderhalve en vijf gulden gegeven; tevens werd er vlak voor de begrafenis rogge en tarwe gemalen voor aalmoesuitdelingen en gebruik in huis. De armen liepen soms met kaarsen in de stoet.

Het jaargetijde werd minder goed bezocht dan het zevende of het dertigste: dertien edelen, de schepenen van Bruest en 16 geestelijken.

De begrafenis van de joffer en jonker Van Holzit was een begrafenis van een echtpaar dat behoorde tot de lagere adel van 'Limburgse' deel van het hertogdom Brabant. Ze bewoonden het huis Libeek ⁽²²⁾, een bescheiden kasteel, dat viel onder de parochie St. Geertruid waar de begrafenis plaats vond.

De begrafenis lijkt vooral een trefpunt te zijn geweest voor de regionale adel De belangrijkste families uit de regio Valkenburg -Daelhem - Aken waren vertegenwoordigd: de familie Van Holzit en de familie Van Eynatten met in haar gelederen de stadhouder van Limburg Johan van Eynatten. Verder waren de families Van Imstenraedt, Van Reuschenberg en Bergh genaamd Trips vertegenwoordigd.

Samenvatting

De ceremonies rondom doop, huwelijk en begrafenis binnen de kring van de adel kenmerken zich door een groot uiterlijk vertoon. De ceremonies zijn ingekapseld in strikte protocols die duidelijk verwijzen naar een groot gevoel voor traditie. Dit gevoel wordt benadrukt door geschenken met familiewapens en herdenkingsdiensten. Bovendien vormden het gelegenheden voor het leggen van contacten en het accentueren van de sociale verhoudingen. Dit werd tot uiting gebracht in de kleding en de maaltijden.

We kunnen globaal twee niveau's onderscheiden. Aan de top stonden de ceremonies aan het vorstelijke hof, zoals van Gelre, Kleef, Brabant of Gulik. Daaronder bevonden zich de ceremonies van de adel die meer of minder connecties had met deze vorstelijke hoven.

Een doopplechtigheid en de doopgeschenken zoals die aan het Gelderse hof werden beschreven, waren voor de lagere adel onbetaalbaar. Zo schonk de familie Van Bairle muntstukken aan zijn dopelingen en kon de familie Van der Lippe genaamd Hoen zich zilveren doopbekers veroorloven.

Bruiloften golden, sterker dan doopfeesten en begrafenissen, als gelegenheden om banden met personen buiten de eigen familie aan te halen. Het waren feesten die veel langer duurden en meer afwisseling kenden. Dat gold waarschijnlijk niet alleen voor de bruiloften aan de vorstelijke hoven maar is ook van toepassing op de steden en de lagere adel op het platteland.

Het sterfbed zette een reeks rituelen in gang die begon met de dodenwake en die eindigen met de eeuwige jaargetijden. Maar ook hier waren de plechtigheden tevens het decor voor het etaleren van status.

Literatuur

J. Belonjé, Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Limburg, *Publications de la société Histoire et Archéologique dans Limbourg* 96/97 (1960-1961), 5-523.

J. Habets, De voormalige heerlijkheid Borgharen. Eene bijdrage tot de geschiedenis van het land van Valkenburg, *Publications de la société Histoire et Archéologique dans Limbourg* 10 (1873), 391-514.

A.C.M. Kappelhof, De Heren en Drossaarden van Valkenburg (1365-1672), *Jaarboek Stichting Historische studies in en rond het Geuldal* 1 (1991), 7-76.

E. Koch, De positie van vrouwen op de huwelijksmarkt in de middeleeuwen, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 13/2 (1987), 151-172.

E. Koch, 'tot een echte wijff ende rechte beddeghenoet' Huwelijksluiting en huwelijksmedegave van adellijke vrouwen in de late middeleeuwen, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 19/2 (1993), 141-167.

G.M. de Meyer en E.W.F. van den Elzen, Het Huwelijk van burgers in de late middeleeuwen, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 14/1 (1988).

G. Nijsten, *Het hof van Gelre. Cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473)*, Kampen 1992.

G. Nijsten, *Volkscultuur in de late middeleeuwen. Feesten, processies en (bij)geloof*, Utrecht/Antwerpen 1994.

E. Rümmler, Die Düsseldorfse Hochzeit im Jahre 1585, *Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich Kleve Berg*, Kleve 1984, 167-180.

E. Vink, 'Ende nyemant en moet...' Laat-middeleeuwse stedelijke overheden en hun keuren ten aanzien van geboorte, huwelijk en sterven, *Volkskundig Bulletin* 15 (1989), 34-59.

Noten

1. Nijsten, *Het hof van Gelre*, 351 n. 10.

2. Nijsten, *Het hof van Gelre*, 242; Peetouders zijn sinds het concilie van Mainz (813) een officieel erkende partij in het doopritueel.

3. Archief Schloss Haag, Geldern, inv. nr. 528 Verhandeling to Blienbeeck int jaer 1565 in octobri f.3v.

4. Rijksarchief Limburg (Maastricht), Archief van de heerlijkheid en bewoners van Borgharen inv. nr. 160512-9.

5. Een transcriptie van deze bron is gepubliceerd in Escaille, *La Seigneurie de Baarlo*, 363 noot 1; het origineel bevindt zich in het Rijksarchief Limburg, familie-archief Scheres.

6. Vink, 'Ende nyemant en moet...', 50

7. Nijsten, *Het hof van Gelre*, 214.

8. Rijksarchief in Limburg, Archief van de heerlijkheid en het kasteel Borgharen, 16.0512 inv. nr. 123 (1502) ongefolieerd; zie ook Habets, *De voormalige heerlijkheid Borgharen*, 442.

9. Rijksarchief in Limburg, archief van de heerlijkheid Blitterswijk en Wanssum inv. nr. 398 rekening 1585/1586 fol. 10

10. Nijsten, *Het hof van Gelre*, 243.

11. E. Rümmler, Die Düsseldorfse Hochzeit im Jahre 1585 in: *Land im Mittelpunkt der Mächte*, 167-180; De bruiloft is uitvoering beschreven en geïllustreerd in een eigentijdse beschrijving, de 'Fürstlich Jülichschon Hochzeit' door Dietrich Graminäus, 1587.

12. Dreiskämper, Thonis Ongewassen en Johan Copper: leven op Blitterswijk,

13. Rijksarchief in Gelderland, Arnhem, Archief van de heren en graven van Culemborg inv. nr. 1414.

14. Hij volgde Jan van Cortenbach op in 1457 en was tot 1467 plaatsvervangend drossaard; Van de Venne, *Geschiedenis van de heren en drossaarden van Valkenburg*, 122-123; uit de gegevens van de verpandingen blijkt dat de hertog van Bourgondië grote schulden had bij Dirck van Pallandt;

Kappelhof, De Heren en Drossaarden van Valkenburg (1365-1672), 56-58.

15. Hoewel de familie Van Pallandt een familiegraf in Aken had, werd hij in de parochiekerk te Valkenburg begraven. Hier is zijn grafsteen bekend waar ook zijn vrouw Appolonia van der Marck op staat vermeld; Belonjé, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Limburg*, 313; zie verder Van der Venne, *Geschiedenis*, 128.

16. De Van Pallandts hebben in Aken een Minderbroedersklooster gesticht; Rijksarchief Gelderland, Arnhem, Archief van de heren en graven van Culemborg, inv. nr. 1367.

17. Van Alkemade, *Inleidinge tot het ceremonieel en de plechtigheden der begraavenissen den der wapenkunde*, 102-103.

18. Soms komen ook loden kisten voor: Rijksarchief Gelderland, Arnhem, Archief van de heren en graven van Culemborg inv. nr. 248 (het testament van Elisabeth van Culemborg, 1555) f. 1v *geleyt in een goede stercke looden kiste, wel geslooten ende toegesandeert ende ten lesten gesetz in een goede schrijnhouten kiste, oic wel toegenageld*; Sassen, *De begrafenis der vrouwe van Helmond*, 1581.

19. Dit kan worden afgeleid van de viering van het zevende die op een woensdag plaats vond.

20. Vink, 'Ende nyemant moet..', 44.

21. Rijksarchief Limburg, Maastricht Huisarchief De Geloos (16.0515), inv. nr. 15 f. 8-9.

22. W. Marres, J.J.F.W. van Agt, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst V. De Provincie Limburg derde stuk: Zuid-Limburg uitgezonderd Maastricht*, 's-Gravenhage 1962, 156.